

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

II. Fejezet.

(Folytatás.)

1864. sept. 11-én jelent meg az olvasók előtt Révész Imre nagy polemijának utolsó részlete. Mi történt e közben vagy ezek után a szinfalak mögött, nem kutatom. Csupán csak az tartozik most ide, hogy két hét múlva a „*Prot. Egyh. és Isk. Lap*“ nyiltterében („az e rovat alatt megjelenőkért a szerkesztő nem vállal felelősséget“) volt kénytelen Szilágyi Ferencz felszólalni s egy-két megjegyzéssel való értékére leszállítani a Révész által oly fenyegetéssel kicsikart győzelmet.

— *Révész Imre a tudomány ítélőszéke előtt.* Ignotos fallit, notis est derisui. Phaedrus. (Igy kezdi Szilágyi a kevéssé hízelgő hangú bevezetést.) Én vagyok bizonyos tekintetben oka a R. I. által elkövetett *irodalmi botrány*nak, ez némileg: mea culpa, mea maxima culpa est. Nem lehet ugyanis botránynak nem czimezni azon eljárást, midőn egy tudós ember a históriában már rég eldöntött, okosan kétségbe sem vonható *tényt* megczáfolni s hogy az *nem tény*, megmutatni erőlködik, főkép miután azt indirecte maga is állítja; kétségen kívül a tudománynyal visszaélésben, az írói önbálványzásban ez a „non plus ultra.“

— Engemet mint egy iskolás gyermeket leczkértet, mégis e tudatlan emberrel két egész hónapon át foglalkozik, a nélkül, hogy az általa felhozott tények és adatok közül csak egyet is megdönteni képes lett volna, jelesen a *fő dolgot* minden csürés-csavarással megczáfolni, annak ellenkezőjét bebizonyítani nem tudá, bár a tudományos apparatus és írói alakoskodás egész nimbusát felövedzé.

— Olvasóközönség iránti tiszteletből ily tudós hiúságban szenvedő emberrel hosszadalmasan nem foglalkozom; de őt leálczázni s a tudománynyal visszaélését kimutatni szükségesnek látom.

— A *főkérdés* ez: mi volt Servet büne? s mi része volt Calvinnak e spanyol orvos halálra ítéltetésében: lehet-e főkép erre nézve őt teljesen ártatlannak mondani?

— Servet egy hitágazatot, a *szenháromságot*, az egyház tana és symboluma ellenére józanabban magyarázni s azt javítani, reformálni,

a sajtó útján, tudományos műveiben megkísérelte: a régi dogmatismus ellen tehát hitújítólag fellépni bátorkodott.

— Mit tett Calvin? Reformálta a ker. egyházat, midőn több hit-ágazatnak az evangeliumon alapuló józanabb értelmét tanította: a régi dogmatismus ellen fellépett. Így hát Calvin is bűnös volt, még pedig kétszeresen, mert a hitújításokat nemcsak sajtó útján, de élő szóval, a templomi székéből is terjesztette.

— Hogy Calvin végrehajthatta, a miben Servet elbukott s ezt máglyára hurcoltatta azért, mi neki erényül tulajdonított, sőt dicsőségére vált, az igazságnak ez mértéke nem lehet: a jog és erkölcs örök, isteni eszméjét nem szabad a *siker* vagy *bukás* szempontjából itélni meg.

— Helytelen azért Révész okoskodása, miszerint Calvin eljárását az akkori század egyes embereinek felfogása és nézete szerint kell megítélni. Azon században is gondolkodott az emberiség; a jog, igazság és kötelesség eszméit ismerték akkor is. A „quod tibi non vis, alteri ne feceris“ erkölcsi szabály minden kebelben élt s bizonyosan Calvin is tudta, hogy a mint ő nem szeretne máglyára kerülni, mert hitújító volt, neki sem állott jogában az üldözés elől Genevába menekülni idegen hitújító véres üldözését eszközölni, arra segédkezet nyújtani, — hogy pedig Calvin ezt tette, maga Révész Imre is világosan ismeri.

Még többre megy legújabb hosszú polemiájában. Azt mondja ugyanis elsőben, hogy „történetíróra nézve“ Calvin embertelen vagy ártatlan volta a „genfi pozitív viszonyok“ szempontjából tekintendő, mert az ügyben ez a „helyes szempont.“ Ennélfogva az is igaz, hogy a spanyol inquisitio eljárása, mely sok ezer eretneket kegyetlen kínzások alá vetett s elevenen megégettetett, a történetíró által az akkori spanyol pozitív viszonyok, tehát az egyidejűleg fennállt törvények szempontjából tekintendő s így Révész Imre, ha azon inquisitio históriáját (hihetőleg azon szellemben mint Calvin életét!) megírta, a nevezett szent törvényszéknek a *hitegység fentartására irányzott eljárását* a maga által felállított fennebbi történeti szempontból itélné meg és *így helyeselné!*

— Révész Imre továbbá „*Kálvin életé*“-ben (203. l.) Calvinnak Servet elleni eljárásánál tanusított „hősiességét“ mintegy magasztalja: mennyivel hősiebb és így magasztalhatóbb ezért Torquemada Tamás, az *első* spanyol főinquisitor, ki tizenöt évre terjedő szent hivataloskodása alatt 8800 embert elevenen, 6500-at in effigie égettetett meg, 90,000-et pedig különböző más büntetéssel sujtott . . .

— Nem tartom szükségesnek ez okoskodást tovább folytatni, a fenforgó kérdésből önként folyó eszmék hővebb fejtegetését az olvasóra bízom. Csupán Révész Imrének a tudomány iránti hűtlenségi bűnét s ennek következtésül nemcsak a tudománnyal, de önnönmagával, saját elveivel, sőt keble jobb, nemesebb meggyőződésével sajnos ellenmondásba keveredését akarom még röviden érinteni, ki voltaképen azt sem tudja, mit akar és mit beszél.

— Révész Imre Calvin mentésében, mint ezt e lap 26-ik számá-

ban is említettem, az ügy tudományos oldalára kiváló súlyt fektet, a reformátornak Servet ellen fellépését inkább csak „tudománybeli derék vádolásnak“ tekinti s a Servetet elítélő törvényszék üléseiben jelenlétét is azzal kívánja menteni. E szerint Révész a tudományt teszi, ugy szólva, felelőssé Servet elítéléseért; Calvin apológiájában a főérdemet abban találja, hogy Servetet a tudomány fegyverével sujtotta le.

— Szánakozásra méltó, hiuságszülte tévedés! Ez Calvin és Révész Imrének is fő tévedése: a tudománynak ily módon profanálása; a tudományban keresni védelmét oly botlásnak, mitől a tudománynak kellett volna a nagy reformátort megóvni. Ha igaz, mit bölcs Salamon mond, hogy „*a tudomány világosság*“, nem szabad ebből meríteni a sététség tetteinek igazolását. S Calvin eljárása még azért is sajnosabb színben tűnik fel, mert ő *keresztyén tudós theologus* volt, ki jól ismerte a keresztyénség legfőbb törvényét, Krisztus parancsát, s meggyőződve lehetett, miszerint a bűnös asszony megköveztetését nem engedő Idvezítő, a mint a felbőszült sokaságot figyelmeztette, hogy az vessen rá előbb követ, ki magát büntelennek érzi: bizonyosan nem helyeselte volna Servetnek vallásos véleményért máglyára hurczoltatását sem. Hogy Calvin az övétől eltérő vallásos meggyőződés ellen mint vádló fellépett, az eretnekséget büntetésre méltónak ítélte s abban a tudományra támaszkodott, én legalább ezt tartom Calvin legnagyobb bűnének.

— Épen azért neveltséges, sőt gyerekes kifogás Calvin ártatlanságát azzal indokolni, hogy ő „Servet halálát nem kívánta s az ítéletmondáson jelen nem volt, ha ő a büntető bírák eljárását tudomány és ékesszólása egész hatalmával gyámolította. Annálfogva midőn Révész írja, hogy ő Servet kivégeztetését nemcsak nem helyesli, de sőt egyenesen kárhoztatandónak tartja, azonban azt a „genfi positiv viszonyok szempontjából“ véli helyesebben megítélhetőnek s ezek mellett mégis Calvint „egészen ártatlan“-nak vallja: mindezekkel csak azt tünteti ki, hogy maga két uton jár, nem tudja mit beszél s így szárandó következtelenség tömkelegébe bonyolodik.

— Nem akarom — így fejezi be nyilatkozatát keserű és bosszus éllel a sarokba szorult történetíró — a Calvin-ügyben bőven alkalmazott jésuitai dialecticát tovább is czáfolni és Révész Imrének „hamisnevű tudományát“ kellő világitásba helyezni, bár igen kedvező alkalom nyílnék reá. De legyen ennyi elég! Bocsásson meg R. ur, ha én, a ki őt személyesen nem ismerem, azt, hogy ő Debreczenben és a districtusban a legtudósabb ember, nem tudtam, bátor valék hasonlíthatatlan remek munkáját bírálni. E merészség részemről sohasem fog többé megtörténni. Szívesen elismerem, hogy ő a magyar irodalom legnagyobb hőse, valóságos „*lumen ecclesiae et civitatis*.“ Azonban egyszer mindenkorra mégis szabadságot veszek magamnak megjegyezni, hogy óriási tudománya és bölcsességének van egy hiánya, mit kipótolni s maga érdemeit azzal tetézni nem lesz szükségfeletti fáradság, t. i. ha megtanulja *a bölcsességben mértéket tartani*, a mit Tacitus fölötte nehéznek mond, midőn ipát Agricolát épen azért különösen megdicséri: „*re-tinuit, quod est difficillimum, ex sapientia modum*.“ Segitse az isten Révész Imrét tudományának ez öregbitésére, melynek bibliai kifejezése

„a nagy bölcsességben nagy bolondság vagyok.“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1273—1276.)

Mint látható, Szilágyi aránylag oly rövid nyilatkozatának is mind sava, mind borsza megvan. Talán ez és nemcsak egyedül az odium theologorum indította Révész Imrét arra, hogy újabb két hét múlva a levert ellenfél fölött kegyetlen diadalt üljön. Ő, a ki polemijája végén nyíltan kijelentette, hogy „e tárgyhoz e lap mezején többé szólni nem fog“, most a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 41-ik számának „Nyílt Terében“ következő figyelmet érdemlő újabb kijelentést teszi:

Nyilatkozat.

— Különös gyönyörrel olvastam és pedig több ízben végig olvastam Szilágyi F. urnak a „Prot. E. és I. Lap“ 39. száma mellett közlött beszédeit . . . Gyönyörrel olvastam azokat, mert bennök és általuk számomra igen fényes elégtétel van szolgáltatva!

— Midőn ugyanis azok után, a miket én az olvasóközönség iránti tiszteletből s a tudomány iránti szeretetből, mindenütt a közvetlen forrásokra (!) támaszkodva előadtam, bárki is arra érzi magát indíttatva vagy kényszerítettve, hogy oly tartalmu és modoru beszédeket tegyen közzé, mint a Sz. F. uréi: ezáltal a leghatározottabb bizonyítványt adta ki *a maga tehetetlenségéről* és nyilván vallást tett arról, *hogy magát a fenforgó ügyben a tudomány mezején legyőzetre érzi!!!*

— Mily könnyű, sőt talán természetes lenne most már nekem is személyeskedésekbe keveredni! Ezt azonban a közönség iránti tisztelem és önérzetem megtiltja . . . Sajnálom, hogy Sz. F. ur személyes jellemem felől oly kedvezőtlen véleményben van s csak hallomás után és oly későn jutott arra; de azt hiszem, hogy a fenforgott kérdéshez ezek emlegetése nélkül is hozzá lehetett volna szólni.

— Ugy vélem, hogy ezen nyilatkozattal tartoztam mind a tisztelt közönségnek, mind önmagamnak.

Debreczen, október 1. 1864.

Révész Imre s. k.

III. Fejezet.

Mi célja a Kálvin-apológiáknak. — Révész Imre és a Servet-irodalom. — Servet 300-dos emléke föllép „Kálvin élete“ ellen. — A két nagy prot. tudós fejlődése. — Barátságuk és összetűzésök. — Kálvin bosszúterve. — „Christianismi Restitutio.“ — Ki árulta el barátját a kath. inquisitionnak? — A menekülő Servet Kálvin kezébe kerül. — „Me authore factum esse.“ — „Nicolaus meus ad capitale iudicium.“ — Kálvin nyíltan föllép a genfi tanács előtt. — Istenes törekvések az istentelen tövelgyés ellen. — Kegyes Kálvin Isten házában. — Hogyan bántak el Servettel. — Insége és elkeseredése. — A tiszteletes tanács böles elhatározása. — Kálvin fufangja kifog a kálvinisták eszén. — A legyőzött áldozat. — Protestáns máglya hatása. — Kálvin betetőzi a prot. orthodoxia épületét. — Itélete saját tetteről. — Révész Imre még egyszer a tudomány ítélőszéke előtt. — Servet fölkel sirjából ellene. — Fianak több családi érdekü észrevételei.

Előbbi fejezetben bemutattam Révész főművének a kortársakra tett nagy hatását. Rámutatam a téves kiinduló pontra, mely a debreczeni történetírónál sokkal kitünőbb tehetséget is utvesztőbe veze-

tett volna és felmutattam a józan kritikát, a mely mind határozat-tabb hangon tiltakozott a példátlanul elfogult orthodox irodalmi me-rénylet ellen, mely a korszellem örve alatt inycsiklándozó csamegékkel kedveskedik a tájékozatlan olvasó közönségnek történeti igazságok gyanánt.

A makula nélkül való Kálvin kedvéért nemcsak Révész Imre csinált kálvinista aainak makulaturát. Régi törekvése ez már külföldön a protestáns orthodoxia egyes meg nem nyugható jeleseinek. A mint a haladó korszellem kivetette Kálvin emlékébe az emberség kegyeletéből s magát Genfet az emberszeretet, a szabadság és türelem világitó tornyává emelte, akadtak itt-ott, kik kész örömmel megállítanák a rohanó időket és hangzatos frázisokkal iparkodnak elgátolni a hatalmas Rhonet, hátha visszatérne még egyszer kedvökért oly szép természetes folyásából s visszaszorulna ama régi sziklák közt tajtékozó örvényes mederbe, melynek fenyegetőn kiemelkedő kopár martjáról a *legnagyobb és egyedül szeplőtelen* reformátor igazgatta egykor „a protestáns világ panorámáját.”⁴

Ha sikerülne kimutatni valamikép, hogy Kálvin Krisztusi életet élt mint ember, mint tudós és mint reformátor egyaránt; ha sikerülne megtisztítani jellemét minden sötét folttól: akkor az általa valott kegyetlen elvek iránt is tiszteletre intene a kegyelet s nem vetné nevét oly kiméretlen gúny tárgyának oda a papiros pápa bilincseit széttördelő felvilágosodás. Már Kálvin legelső életirója, a tudós Beza, kijelölte az emelendő dicső monumentum és a kívánatos magas piedestal első hatalmas körvonalait. Castalio, Armin és Dávid Ferencz, Socini, Locke és Channing, Bellarmin, Pázmány és Bossuet, Mosheim, Bock és Tollin, Audin, Maimbourg és Artigny volt elég mit rajta örömljenek. Az idő elvégezte lassanként a többit. Ugy hogy az eltűnt Kálvinnak manap még csak sirhalmát sem tudják az „isten” Genfben megmutatni. Eltemette azt réges-régen a Champelmezei gyászos Golgotha . . .

A jelen sz.-ban is akadt egynéhány vállalkozó tudós, ki a Beza által kimutatott üdvös irányt követte többé-kevésbé elhirhedt tört. munkájában. (Henry, Rilliet, Stähelin, Bungener, Merle D'Aubignée.) Nyomos ösvényen tehát s gyakorlott léptekkel haladhatott Révész az ő debreczeni Kálvinemlékének felállítására. Csupán abban az egyben vétette el dolgát, hogy elfogult buzgóságában sokkal inkább támaszkodott olyanokra, kik saját szavai szerint „Kálvint egészen új világitásban állították elő” s kiket jó maga is leszól műve tudós előszavában, mintsem a hiteles eredeti aktákból meritve, egyedül saját józan ítélőtehetségét követte volna.

A Servet-ügy előadásánál az ragadja meg mindjárt első tekintetre figyelmünket, hogy a kiváló alaposság színében feltűnni szerető debreczeni történetíró egyet sem használt fel a szerencsétlen vértanu számtalan életiratai közül. Teljesen elégnék vélte a Kálvinnak legkedvezőbb, merőben egyoklatu megvilágitást. Innen eredt azután az, hogy midőn a tudós megtámadás a források közt egy kis széttekintésre ösztönözte, legott elvesztette fejét, ide-oda kap s a nagyon is

érdekelt egyik fél, Kálvin, szavait nézvén ekkor is egyedüli szentírásnak, beláthatatlan ellenmondásokba bonyolodik.

Más Révész az, a ki az ő „Kálvin élete“-ben az elvetemedett gonosz szörnyetegről, a végre-valahára póruljárt Servetről ír; ismét más, a ki a „készületlen“ Szilágyi ellenében a veszélyben forgó írói tekintélyt és az ő szeplő nélkül való dicső Kálvinját oly fennen szárnyalva megvédelmezi. Nyugodtan levonhatjuk e két körülményből önként kiváló tanulságot: a történeti igazság egyik Révészt sem ismeri el igaz apostolának.

Servetről és Kálvínról Beza, Castalio, Acontius, Minos Celso, Hyperphrogenus, Farel, Bullinger, Bolsec, Audin, Artigny, La Roche, Allwoerden, Bayle, Hallam, Gibbon, Grotius, Chaufepie, Spon, Sand, Hottinger, Mosheim, Bock, Voltaire, Van der Kemp, Drummond, Rilliet, Henry, Dyer, Saisset, Mignet, Kampschulte, Wright, Sigmund, Trechsel, Wallace, Nisard, Guizot, Barni, Brunnemann, Porter, Tollin, Gordon stb. irtak több vagy kevesebb alapossággal és igazságérzettel. Tartózkodom ezek közül csupán a luth. Tollinra vagy az unitár. Gordonra támaszkodni, kik életöket e gyászos tragoedia földerítésére szentelték. Elégnek tartom a debreczeni történetíró ellen egy angol presbyterianus lelkészszel és theolog. professzorral lépni sorompóba, ¹⁾ ki Servet halálítéletének 300-ados évfordulója estjén a belfasti templomban szabad szellemű felolvasást szentelt a nemes vértanu emlékének, mit a b. e. történetíró, könyve előszavából ítélve, kétségkívül maga is nagyon jól tudott. ²⁾ Nagyon természetesen, senki sem lehet oly tekintély előttünk, hogy több tekintetben kitünő műve mellett is egy vagy más fontos adatért másokhoz s főleg az eredeti forrásokhoz ne fordulnánk.

Kálvin és Servet ifjúkori fejlődése, *Porter* szcrint, igen sok meg egyező vonást mutat. Csaknem egy idősök; mindketten jegyzőnek fiai. Theológiát és jogot tanultak s csak később karolta fel Servet az orvosi tudományokat is. Tehetségökkel mindketten már korán kitűnnek. Mindketten büszke, hajthatatlan jellemek. Az uralomra vágyó Kálvin előtt ismeretlenek a szeretet érzelmei; az elvonult Servet ábrándozásra hajlik a meggyőződését kész önvesztével is megpecsételni. Kálvin tudósabb volt; de a mily kitünő logikus, épp oly csekély teremtmény erő; sőt egész rendszerét a mások kölcsönvett elveire építette. Servet több tudományágban a legelső között tündöklött, kivált mint éles eszű megfigyelő és feltaláló; a szentírásba és emberi természetbe is mélyebben pillantott be Kálvinnál. Hozzájárult ehhez, hogy mindkettő mérték fölött becsvágyó volt; mindenik feladatának tartotta a

¹⁾ *J. Scott Porter*: Servetus and Calvin: Three lectures on occasion of the three-hundredth anniversary of the death of Michael Servetus, who, on the 27th of October, 1553, was burnt alive for heresy at the instigation of John Calvin. London. 1854. 8r. IV. 84. l.

²⁾ „Én, a lehető legnagyobb buzgalommal s nem csekély áldozatkészséggel igyekeztem megszerezni s meg is szereztem mindazon értékesebb műveket, melyeket Kálvinra vonatkozólag a világhíradalom létrehozott.“ *Révész*: Kálvin élete. Előszó az első kiadáshoz. VIII. l.

másik félt a maga meggyőződésére rábírní. Kálvin Servet, Servet a Kálvin nézeteit tekintette az igaz kereszténység megrontásának. A katholicizmust mindketten, a katholicizmus mindkettőt egyaránt elítélte; de azért Servet sohasem lépett ki szülőtte vallásából, míg Kálvin nyíltan és titokban minden eszközt megragadott ellene. Álnév alatt bujdosnak sok ideig, mignem végre közel egymáshoz, egyik a kath. Vienneben, másik a prot. Genfben szerzett magának tekintélyes állást és biztos jóllétet. (V. ö. *Porter*: Servetus and Calvin. 1—3.)

Még csak azt kell a fönnebb felsorolt vonásokhoz hozzáadnod, hogy egyik a mindenre vállalkozó francia, másik a gyűlölt spanyol fajhoz tartozott. Ha hitel adható a kivégezett áldozat fölött Kálvin vallomásának, már 1537-ben vitára keltek volna egymással a szentháromság fölött. A mi legérdekesebb, ez időben maga Kálvin sem állt valami nagyon távol Servet eszméitől. Ugyanis, akkor még egész nyíltan megvetette a három közönséges symbolumot s feltűnően idegenkedett a „háromság“, „személy“ és „substantia“ szavaktól és fogalomtól. Bátran úgy nyilatkozott, hogy az Athanasiusi hitvallást egy igaz ker. egyház sem fogadhatja el. Mely „kitűnő, határozott“ reformátori nyilatkozatot maga Révész Imre is nagyabecsül és fölötte igen megdicsér könyvében. (*Kálvin élete*. 55—57.)

Vienneben egykori tanítványa, a kath. érsek pártfogása alatt közkedvességben élt Servet. Eszébe sem jutott, hogy másik jó barátjától, a genfi főpaptól, sokkalta több oka van tartania. Gyakran küldött Frellon lyoni könyvkereskedőtől, Kálvin barátjától és kémjétől, bizalmas hangu levelet a híres helvét városba; sőt önmaga is készült meglátogatni a tudós Kálvint, hogy egy tőle visszatartott kézirati műve fölött ítéletét személyesen meghallhassa. Kálvin jól tudta már ekkor, mit csinál: az ő szemeiben az igen tulságosan okoskodó szerénytelen jó barát arra a végre volt elválasztva, hogy elrettentő például szolgáljon másoknak. S teljes öntudattal és finom számítással kezdte gyűjtögetni az ellene támasztható adatokat. Már 1546. elején megírta Viretnek s egy néhány nappal később Farelnek is, mit fog csinálni, ha a nem nyugható spanyol Genfbe jő: „*Soha el nem tőröm, hogy élre innen eltávozzék.*“ Némi szerénység árnyalattal teszi hozzá a genfi diktátor: „*Csak legyen arra itt elég hatalmam . . .*“ (*Mosheim*: Neue Nachrichten. 36. 37. — *Trechsel*: Die protest. Antitrinitarier. I. 117—119. — *Porter*: Servetus a. Calvin. 9. 10.)

Ugyanaz nap irt Kálvin Frellonnak is, értesítvén őt arról, hogy nincs kedve felelni Servet ördögi álmadozásaira; de egy árva szóval sem érintette e Servet elé szánt levelében föltett üdvös szándékát. Frellon pontosan kezéhez juttatta Kálvin levelét Servetnek, a ki azután is folytatta faggatásait; mignem végre teljesen szakítottak és az udvarias hangon kezdett levelezés egymás becsmérlésével végződött (1540—1548.). Kálvin azt nem bocsáthatta meg főképen, hogy tökéletes művét, az „*Institutio*“-t, mely az ő hűséges bámulói szerint nem más, mint maga a rendszerbe foglalt kereszténység,¹⁾ Servet

¹⁾ Már az első kiadás kevély czime szerint is: „Mindazt magában foglalja, mit az idvesség tudományában tudni szükséges.“ *Révész*: 28.

éles kritikai megjegyzésekkel ellátva merészelte neki visszaküldeni. (*Mosheim*: 38—40. 89—90. — *Porter*: 10. 11.)

Servet 1552-ben maga is sajtó alá adta élete fő művét, a „*Christianismi Restitutio*“-t, mely az „*Institutio Relig. Christianae*“ nagy becsét volt hivatva a protestáns világ szemében alább szállítani. E mű háromnegyed része alapvető ismereteket közöl az orthodox szentháromság felől s Krisztus és az Antikrisztus országáról. Legvégén Melanchtonhoz és az ő tisztársaihoz címzett „*Apologia*“ a féluton megállapodott hitújítást itéli el, kimutatván, mily nagy mértékben különbözik a reformátoroktól tökéletesnek vallott tudomány az igaz apostoli kereszténységtől. Ez apologia mellett Servet Kálvinhoz intézett 30 hittudós levelében magát a genfi reformatiót támadja meg. Egész határozottan kimondja, hogy Kálvin, Krisztus helyett vakon követvén Szt. Ágostont, az „emberi szolgálakaratra“ és „semmitérő jócselekedetekre“ nézve a manichaeusok botor és esztelen babonáit támasztotta föl s az evangélium szelid tanítása mellől vakmerő megátalkodottsággal az ó-szövetség sötét mélységeibe rohanván, a keresztényi rendtartást Mózes érzéketlen sziklák számára alkotott véres törvényeivel vesztegette meg. (*Christ. Restitutio*. 632—660. Vesd össze: 673—676.)

Ezekben és sok más egyébben is, az akkori időket tekintve, Servetnek aligha nem igaza volt. De azt sem valami nehéz átlátni, hogy mily tiszteletdíjjal szokták jutalmazni az effajta alkalmatlanokó kritikuskokat az orthodoxia fölként papjai, ha egyszer reá — keresztet vehetnek valahol.

Servet könyve nagy titokban készült Vienneben. Szt. Mihály nap fogtak nyomásához és 1553. jan. 3-án végezték el. A nyomtatott példányok egy részét Charmier lelkész hajón magával vitte, mint „tisztá papirozt“, Lyonba s ott csak alkalomra vártak, hogy Olaszországba átviessék. Más része Chatillonban maradt, hihetőleg Franciaország számára. A harmadik részt (mit Kálvin később elégettetett) Frelon küldötte Frankfurtba s úgy látszik, ő kedveskedett egy példánnyal belőle Kálvinnak is a kezére bizott szállítmányból. Így tehát Kálvin olvashatta e könyvet, mielőtt az valahol forgalomba került volna. A kedvező alkalom feltüzelte régóta égő bosszuját s a kegyes főpap legott munkába állt, hogy a hívők lelkeit megszabadítsa valamely istenes módon a fenyegető — füstfelhőktől. Az Úr dicsőségére és a kr. egyház üdvös tanulságára rövid időn következő kitünő tettekkel tette egész Európa előtt bámulttá minden felülhaladó nagy kegyességét. (*Mosheim*: 46—48. — *Trechsel*: 120. 232. — *Porter*: 11.)

Élt ekkor Genfben a több ezerre menő protestáns számüzött közt egy Trie nevű félművelt francia menekült, a kinek Arneys nevű lyoni rokona ez idő tájt levelet irt, visszaédesgetve őt a hűtlen elhagyott régi akolhoz. Trie szemmelláthatólag a Kálvin diktálása után válaszol Arneysnak s földicsekszik előtte levelében, hogy Genf mégis csak gondosabban őrködik a tiszta hit fölött, ott legalább nem nyomtatnak oly eretnek könyvet, mely káromlásokat szór a szentháromság ellen. Szavai erősítéséül mellékli a könyv czímlapját, indexét és ne-

hány kezdő ívet, megnevezvén a szerzőt, sőt meg a sajtót is, a hol e művet nagy titokban kinyomtatták.

Az előtt nyíl talált. A hitbuzgó rokon a *fennálló kath. törvények értelmében* rögtön beadta kapott levelét Ory Máténak, a tartomány főinquisitorának. Ory letartóztatta Servetet; de nem bizonyulhatván semmi reá, menten szabadon bocsátotta. Servet nem is sejtette, mely oldalról kezd fúni reá a szél s azért a biztosnak tartott fészekben, Viennében, tovább is nyugton megmaradt. Az inquisitor Arneys által szólíttatta fel Triet a titkos nyomtatvány hátralevő részének beküldésére, remélvén, hogy ez majd rávezet a szerzőre. ¹⁾ Trie akként felelt, hogy ő nem kívánta volna a dolgot nyilvánosságra hozni; de ha már megtörtént, kéri az Istent, hogy ez arra szolgáljon, hogy a kereszténység megtisztíttassék ily halálos pestistől. Ő, fájdalom, nem tudja most átadni a kért könyvet; de a helyett még erősebb bizonyítékokkal szolgál: elküldi ugyanis az eretnek Villeneuve-nek 27 drb. magánlevelét, miket önmaga saját kezével irt a genfiiek főprédikátorához. Az igaz, hogy Monsieur Calvin csak nagy nehezen bocsátotta ki e leveleket kezéből, ²⁾ mert úgy gondolkozik, hogy ő nem viseli oldalán az igazságnak kardját és inkább tanítással kötelessége megjavítani az eretnekséget, mint ilyen eszközökkel üldözni. Ámde az elmés Trie meggyőzte őt, hogy a könnyelműség súlyos vádját vonná az ő árva fejére, ha a kellő bizonyítékok beszerzésében hathatósan nem támogatná. Engedve az ellenállhatatlan erősségű intésnek, végre odakölesönözte a bizalmas hangú levelezést, nehogy Trienek Lyonban szemére vethessék az alapnélküli vádaskodást. Nehány nap múlva Trie egy gyorsfutár sürgetésére harmadik levelet is ír, melyben tovább folytatja Kálvintól kölesönzött leleplezéseit. Még azt is megígéri, hogy kellő időben megküldik a kinyomtatott mű egy hiteles másolatát dr. Villeneuve saját kezétől, mely másolat már két év óta biztos helyen Lausanneban van. (Viretnél?) Mihelyt Kálvin kezét tehet reá, azonnal elküldi külön követtől. Ugyancsak Kálvin azt a becses értesítést is közölte, hogy dr. Villeneuve egy azzal a Servettel, a ki 20 évvel ezelőtt hasonló eretnekségekkel háborgatta a német egyházak nyugalmát, a honnan csak számüzetéssel menekülhetett.

Később a Servettel leszámolt Kálvin, mikor a nyomok eltörléséhez látott, kereken eltagadta azt, hogy ő valaha a katolikus inquisitiohoz fordult volna, hogy rövid úton és nemkedvessé vált barátjain tanitanak meg őt hasznos és üdvös mesterségükre; sőt mi több, nem akar tudni utóbb a Monsieur Trie czimboraságáról is. (*Defensio Orthodox. Fidei: 34.*) „Mea opera factum fuisse affirmant ut Viennae in provincia Lugdunensi captus fuerit. Sed unde mihi tanta cum Papae satellitio repente familiaritas? Unde etiam tanta

¹⁾ A 199. lapon egy dialogusban meg is van nevezve *Servetus*, a ki ekkor úlnév alatt (Villeneuve, szülőföldjéről: Villanueváról) élt Viennében.

²⁾ Melyeket Servet „a titok pecsége alatt és barátságos megvitatás végett“ irt. *Szász Károly*: Bpesti Szemle. XVII. 1878. 237. A viennei törvényszék jegyzőkönyvének kifejezése szerint: „*Sub sigillo secreti et comme fraternelle correction.*“ *Mosheim*: 98. l.

gratia? ...“ Ő a maga részéről nem tartja hihetőnek, hogy levelek váltassanak oly egyének között, a kik között nem kisebb a különbség, mint Krisztus és Belial közt. Ily hazug mese visszautasítására elég csak a pusztá tagadás. Csakhogy eme törül metszett orthodox igazságérzet után napfényre kerültek bizonyos Trie-Ory levelek, azonkívül a viennei kir. törvényszék Servet-pörének összes iratai s angol írónk reá süti a szemérmes Kálvinra eljárása bélyegét, goromba öszinteséggel kimondván: *Ha Krisztus nem is fér össze Beliallal, a Moloch igenis összefér Beelzebubbal!* (Porter: 12—16. 67. — *Abbé Artigny: Nouveaux Memoires.* Paris. 1749. II. 63—113. — *Mosheim: Neue Nachrichten.* 90—101. Ugyanott a Kálvin eljárása is Artigny után tüzetesen megvilágítva: 49—59. — Érdekes Servet ide vonatkozó vallomása is a genfiak előtt. *Trechsel: Protest. Antitrin.* I. 285. 286. 316.)

Servet a Kálvintól kiadott levelekre börtönbe került, honnan barátjai, a kath. főpapok segítségével pénzzel bőven ellátva, ápr. 7-én kora hajnalban a kertfalon keresztül menekült. Hazája felé vette útját; de észrevevén, hogy a zsandárok, akkoriban az inquisitio vérebei, leselkednek reá, visszatért és négy hónapon át jó embereinél bizonytalan helyeken lappangott. Végre elhatározta, hogy a vallásüldözésektől szabad Nápolyban telepszik le és hogy nagyobb feltűnés nélkül tehesse, gyalog kelt át a francia határokon s gyalog haladt tova a lyon-genfi nagy országuton. (*Mosheim: 70—73.* — *Trechsel: I. 298.* — *Porter: 16.*)

Aug. 12-én este érkezett meg Genfbe gyalogszerrel, egyedül. Csak mint fogoly hagyta el a tóparti kis vendéglőt, a hova megszállt éjjelre. Nem beszélt Genfben senkivel, a fogadóst és fogadósnét kivéve, kiknek segélyével csónakot bérelt ki, mely őt másnap Zürich felé elszállítsa.¹⁾ Úgy látszik, nem kevésbé feltűnt, hogy a szent vasárnap akart oly sürgősen elutazni. Az is feltűnhetett, hogy a tudós idegen nem kívánta fölkeresni a híres főpapot, kinek a genfi tanács végzése szerint „az utasok ellátása is sok költségébe került.“ (*Révész 91.*) Kálvin rendes kémei, a Genfben hemzsegó francia menekültek aztán elvégezték a többit. (*Nisard: Francia irod. tört. I. 298.*) Szász Károly szerint maga a mindenható diktátor vette volna szemügyre a nem kálvinista idegent.²⁾ (*Bpesti Szemle.* XVII. 237.) Kálvin maga

¹⁾ Kálvin ügyvédei e ponton azt szeretnék elhithetni olvasóikkal, hogy Servet már jul. közepén megérkezett Genfbe s ott titokban lappangva, a nép közt zavargást igyekezett indítani s Kálvinnal szemben egy egész hónapig terjesztgette a maga nézetit. E neveltséges mesét mind a periratok, mind maga az ítélet határozottan megzafolják. (Lásd a 28. és 29-dik kérdést és feleletet. *Trechsel: I. 303. 306.*) Maga Kálvin így pirit rá Révész könyvére: „Itt akart kereszttül utazni.“ (*Kálvin élete: 180. l.* Vesd össze a nyomban előtte álló időtlen gyanúsításokkal!) Ugyancsak ő így nyilatkozott Sulzernek: „Per Italiam (Galiam?) erravit fere quatuor menses.“ (*Epp. et Resp. 114. ed. 1575.*) Csupán ahhoz fér némi kétség, vajjon aug. 12-én este vagy 13-án reggel ment be a határszéli Le Luyset falucskából a városba. (*Wallace: Antitrin. Biography.* I. 434. 435. — *Porter: Servetus a. Calvin. 16.* — *Encyclop. Brit. 9. edit. XXI. 685*)

²⁾ V. ö. „Emlékező tehetsége csudával határos erejű vala. A kit egyszer meglátott, ha csak néhány percze is, azt évek múlva bizton megismerte.“ *Révész: 287.*

homályban tartotta a fölismerés kétes dicsőségét. (*Epistolae et Responsa*. 70. — *Trechsel*: I. 223. — *Révész*: 180.) Csak az az egy bizonyos, hogy csupán egyedül maga Kálvin követelte az egyik syndikustól, hogy az átutazó idegent letartóztassák. ¹⁾

Maga Kálvin elég merész bevallani azt, a mit a genfi köztudat úgy is jól ösmert s azért mindeddig egyetlen történetírójának sem jutott eszébe e több mint kétségtelen tényt megtagadni, vagy merőben elhallgatni. De arról már egyik sem emlékezik meg, hogy a régi Genfnek Kálvin szabta törvényei között az is ott állt, hogy *csak a halálra méltó bűnösöket szabad vasárnap fogságra vettetni*. (*Porter*: 17.) Ezért akár Henry, akár Révész akarná elhívetni velünk azt, hogy Kálvin Servet elfogatásával nem annak halálára nézett, a mustármagnál nagyobb hitet, mely hegyeket kimozdit helyéből, „csendes mosolyal“ kell visszautasítanunk.

— Non dissimulo me authore factum esse! (*Def. Orthodox. Fidei*. 34.) Unus e Syndicis me auctore in carcerem duci jussit. Ezt mondja maga a „hősies eljárásu“ Kálvin. Már most tovább is a debreczeni történetíró stylusaként: „A genfi *alaptörvények* szerint azonban, törvényes kereset egyetlenegy oly ember ellen sem indíthatott, a ki ellen bizonyos *határozott vádló nem lépett föl nyíltan*; sőt magának ezen vádlónak is letartóztatva kellett lennie, mégpedig oly feltétellel, hogyha a vád igazolva nem lesz, akkor ő fog akként bűnhődni, a mint a vádlott bűnhődött volna.“ (*Révész*: Kálvin élete 181.) Mily szép (?) vagy legalább is elég kedvező alkalom nyílt volna most Kálvinnak saját példájával szentesíteni e maga alkotta törvényeket. Ámde a törvényszerzők szükség esetén törvényrontók is lehetnek. A genfi börtönök egészségtelen dohos oduk voltak, már csak a Kálvini felfogásnak megfelelően is, mely szerint a bűnösök menthetetlenül el vannak veszve mind a jelen és mind a jövő világra nézve s megtartásukról ugyan miért gondoskodjanak. ²⁾ Kálvin maga pedig gyöngye egészségu volt, épen mint Servet. A mellett a bírák informálását, kellő kikeményítését el ki láthatta volna, ha Genf világító fáklyáját a világtól elzárva fogságban tartják. Mindenképen helyettes után kellett tehát néznie, és ez a helyettes nem Kálvin valamelyik tisztvárosa volt, nem valamely tanult vagy művelt egyén, a kinek tiszteletreméltó állása, fenkölt gondolkozása és becsülő jelleme egyaránt kezeséget nyujtanak mind a törvényszék és mind az egész világ előtt, hogy a védtelen álló fogolylyal a megindított per folyamán semmi méltatlanság nem történik; hanem a Kálvin-féle vád méltó képviselője, a „legnagyobb reformátor“ méltatlan helyettese, egy több mint kétes, homályos individuum: „Nicola de la Fontaine de St. Gervais

¹⁾ V. ö. „Minden nyilvános dolgokban a syndikusok a lelkipásztorokkal együtt lépnek fel.“ *Révész*: 104.

²⁾ A börtönjavítás eszméje is, ha nem csalódunk, épen magából Genfből indult ki hódító útjára; de csak akkor, miután előbb Kálvin maga végképp kitelepedett onnan.

au Vexin, françois, *habitant de cete cité.*“¹⁾ Ezt a Nicolast irataiban Kálvin szerényen a maga szolgájának nevezgeti: *mon serviteur, Nicolas, Nicolaus meus.* Servet is úgy tiszteli meg a per folyamán Kálvintól eltanult kifejezéssel. Valójában pedig nem más volt e Nicolas mester, mint cselédje és szakácsa Kálvinnak. *Coquus Calvini*, mint az egykoru gonosz nyelvű Castallio mondja.¹⁾ Ugyancsak Castallio szerint: „Az igazi vádló, Kálvin, képtelen lett volna intézni az egész ügyet Servet ellen, ha a törvénynek engedve, magát fogságra adta volna.“ Kálvin barátai között pedig hamarjában nem akadt alkalmas vállalkozó, ki a veszélyes ügyet a nagyhirű eretnek tudóssal szemben fölvenni merészelte volna. (Lásd ezen „nyomorult,“ „tudatlan“ eszköz alapos megmosdatását. *Contra Libellum Calvini*: 131. és *Porter*: 17—19. — V. ö. *Henry*: *Life of Calvin* II. 193.)

Igy megvetvén jó előre az alapot a protestáns inquisitio fölemelendő nagy épületéhez, 1553. aug. 14-én, a hét első napján, megjelent Miklósunk a hatóság előtt s ott kijelentette, hogy főbenjáró bűnvádi keresetet indit önmaga neve alatt és saját jószántából Servet ellen és hogy kész e nehéz vád kellő beigazolásáért a törvény értelmében fejével is kezeskedni, ha kell, még életét is lekötöni. Vagy mint az érdemet elismerő Kálvin magát egy levelében oly sokat mondólag kifejezi: „*Nicolaus meus ad capitale judicium poenae talionis se offerens, ipsum vocavit.*“ (Farelhez 1553. aug. 20-án. *Epist. et Resp.* 114. — *Trechsel*: I. 223. 224. — *Porter*: 19. 67.)

E bejelentésre Fontainet őrizet alá vétették és az elővizsgálatot nyomban megindították a két fogoly ellen. Panaszlevélről az önfeláldozó szolga számára természetesen a hü gazda gondoskodott, ki a hétfőre virradó éjjelt 38 vádpont összeszedésével és tollba mondásával töltötte. E vádak Servetről, mint „nagy eretnekségek terjesztőjéről“ szóltak. S e nehéz vádak közül a legsúlyosabb, mely talán épen súlyánál fogva leghátul esett, úgy hangzott, hogy Servet (az ő magánirataiban és világ elé nem bocsátott műveiben) Monsieur Calvin személyéről tiszteletlenül nyilatkozott. (*Def. Orthodox. Fid.* 35. — *Trechsel*: I. 224. 289. — *Porter*: 19. 20. — *Rérész*: 181. 182.)

Kedden a kérdéseket és Servet feleleteit a közönséges tanácsgyűlés elé vitték. Fontaine ekkor a fogságból elbocsáttatását kérte, mivel az általa beadott vádak már is eléggé ki vannak mutatva. A tanács feljesítette kérését; de kötelezte egyszersmind őt a vádak további fentartására. Kálvin Antal, a reformátor testvére, vállalt érte kezességet. Másnap Fontaine Colladonnal, egy törvénytudó francia menekülttel (szintén Kálvin embere) jelent meg a tanács előtt, a ki oly nagy hévvel vetette magát a fogoly faggatására, hogy a bírák

¹⁾ S így tehát még csak nem is „*Bourgeois de Genève*“, mint Kálvin maga és testvére voltak. Lásd *Trechsel*: I. 285. 292.

²⁾ A fenmaradt periratok Kálvin masztkjáról gazdája tekintetiért elég udvariásan szólnak; de mégsem volt azért „irnoka“ is egyszersmind, mint ezt ügyvédei a „fölbérelt vádlóról“ elhitetni szeretnék. V. ö. *Porter*: 18. 19. 67. — *Wallace*: I. 435.

kénytelenek voltak félben szakítani az ülést. (*Porter*: 19. — *V. ö. Wallace*: I. 436.)

E fordulat magát Kálvint is szinfalak elé szólította. Nem haladt az ügy az ő várakozása szerint s ezért szükségesnek látta maga részéről is a nyílt fellépést. Aug. 17-én, csütörtökön, megjelent ön-maga is személyesen a tanács előtt, mely épen akkor tanácskozó ülést tartott s nem mint törvénytörő testület volt összegyűlve. Vádolni kezdte Kálvin ott a távollévő foglyot sok „hamis tévelygéssel.“ Megtámadta az egyik bírót, a ki megelőző nap mentegetni próbálta azokat, a kik némi tudomással birtak Servet könyve készülők kiadása felől. Merészen kinyilatkoztatta, hogy nem kívánja menteni magát, a mért szolgáljának megengedte, hogy nyilván fellépjen, mint vádló, Servet ellen; sőt engedélyt kért maga számára is, hogy ő is segíthesse a hü Nicolast a vádak eladásában.¹⁾ A tanács a kérelemre engedélyt adott Kálvinnak: segítse a vádlót, hogy a fogoly tévelygései minél jobban kiderítenek s megengedte azt is, hogy segítségül bárkit is maga mellé vehessen. Ez időponttól kezdve Kálvin saját hitelét és tekintélyét kötötte a Servet elítéléséhez. (*Porter*: 19. 20. 67. — *Rilliet* translated by *Tweedie*: Calvin a. Servetus. Chap. IV. — *Dyer*: Life of Calvin. Chap. X. — *V. ö. Trechsel*: I. 228.)

A tanács most már szünetet tartott a megújítandó perben egész aug. 21-ig. Kálvin két buzgó ügyvéde, Rilliet és Tweedie, szerint e szünetet nagyon is jól felhasználta. Beszélt az egyes bírakkal, erősítette őket a Servet bűnössége egyes jeleinek fölismerésében, a kit nem úgy festett le előttük, mint az ő theologiai ellenfelét, hanem mint megátalkodott ellenségét a ker. hitnek. Lám kath. részről már elítélték őt; vajjon a tiszteletes genfi tanács lanyhábnak mutatná magát a babonás pápistáknál Isten tisztességének megvédelmezésében? ... (*Calvin a. Servetus* 122. — *Porter*: 21.)

Porter itt ismét fejét rázza Kálvin nem épen „hősies eljárása“ felett. Igen erős szavakkal gyalázatot és órgyilkost (assassin) emleget. Különösen az esik neheze, hogy Kálvin mindezt Servet tudta, sőt kihallgatása nélkül cselekedte és hogy feltűnő szerényen elhallgatta a viennei törvényszék tekintélyére hivatkozásnál az ő nem utolsó érdemét, hogy t. i. szintén ő volt ugyanott is: bujtogató, feladó, vádló és tanu — egy személyben, — csaknem szakasztott oly módon, mint Genfben. Hát arra a ravaszságra mit mondjunk — kérdi a megbotránkozott angol író — hogy Kálvin előbb a katolikusokat ingerli a Servet üldözésére a protestánsokra való utalással és most a protestánsokat unszolja vetélkedésre a katolikusokra rámutatással. Való-

¹⁾ Kálvin e fellépését illetőleg szintén hozzá látott a nyomok eltörléséhez, az egész lelkészi testület tekintélyét igyekezőn belevonni kényes ügyébe. (*V. ö. Epp. et Resp.* 114. edit. 1575.) Trechsel sovány kivonata a periratokból e helyen nem nyújt elég felvilágosítást. Azonban lásd *M. Rilliet* nevezetes művét: *Relation du Procès Criminel... contre M. Servet: d'après les Documents Originaires*, 1844, a melyet Tweedie „Calvin and Servetus“ cz. alatt adott ki angol nyelven.

ban Kálvin, ha hitelt adhatunk a Porter elismerésének, egy igen ügyes és tudós férfi volt! (*Servetus a. Calvin*: 21. 22.)

Kálvin nyílt fellépésének mindjárt legelsőbb abban nyilatkozott hatása, hogy a jó Nicolas és hűséges kezeze feloldatott minden további felelősségtől s a tanács a Kálvin iránti tekintetből ezentul a hivatalos államügyészre (Pigot, francia menekült, szintén K. embere) bizta az ügy tovább vitelét. Ámde a vezetés nem lőn csak pusztán egyedül reá hagyatva, mert aug. 21-én, midőn épen a boldogtalan viennei nyomdász Chatillonban elfogott levelét olvasták fel, egyszer csak megnyíltak a magas nehéz ajtók s azokon át nemcsak Kálvin, hanem magával hozott kíséretében a genfi összes papság fekete serege megjelenik a meglepett fogoly előtt. (*Rilliet*: 124. — *Porter*: 22. — *Wallace*: I. 437.) Támadt csakhamar rá nagy zsinat a szegény körülfogott vádlott körül, mint mikor varjak támadnak rá a magában vagdalkozó sebesült sólyomra. Az „*essentia*” és „*substantia*”, „*persona*” és „*hypostasis*” szavak csak úgy röpködtek, mint kitépott tollak az üres levegőben. A bámész városatyák nem győztek pápjaik nem is sejtett bölcsességén eleget álmélkodni. (V. ö. *Trechsel*: I. 299. 300. — *Porter*: 22.)

Az új vádlóval természetesen a nyomozást is teljesen újra kellett a tanácsnak kezdeni. A Servet ellen emelt vádak különfélék voltak. Kálvin vádolta őt azzal, hogy Ptolemaeus után kiadott földrajzi művében Palestináról azt merészli mondani, hogy semmiképen sem lehetett egyike a világ legtermékenyebb országainak. Mindenki tudja, hogy ez igaz is; de a vád orthodox éle úgy volt irányozva, hogy Servet ez állítással meghazudtolja Mózes könyveit, vagyis a szentírást és gyalázatos bántalommal illeti magát a Szentleket.¹⁾ Vádolta őt Kálvin azzal is, hogy a Pagnin-féle biblia jegyzeteiben a próféták több helyét, mivel betű szerint beteljesedtek már régen Krisztus urunk születése előtt, csak másod értelemben mondja reá, mint Messiásra alkalmazhatóknak. Kálvin maga is ugyanezt az észszerű rendjét követi a theologusok írásmagyarázásának, a mint Commentárjai bizonyítják: Servetre nézve mégis mindebből azt hozza ki, hogy ő kedvez a zsidóságnak és ördögi gyönyört talál a ker. hit felforgatásában. (*Porter*: 20.)

E vádakhöz járultak még nézetbeli eltérések a *kálvinista* szentháromság, a fiu és szentlélek, eredendő bűn, eleve elrendelés és gyermekkeresztelés felől, mely utóbbit Servet sehohsem tudta megtalálni a szentírásban. A vádak Ptolemaeus és a Pagnin-féle biblia kiadásaira voltak alapítva s a Kálvinhoz irt magánlevelekre, melyek most nála úgy hiszszük csak hiteles (?) másolatban lehettek meg; azonkívül egy kézirati műre, melyet Kálvin még 1546-ban visszatartott a hiában sürgető Servettől s végre az Institutiók szélére jegyzett kri-

¹⁾ V. ö. Révész dicsőítésével, mely oly jellemzőn és oly szomorú igazsággal illik e gonosz vádakra: „El lehet képzelni, hogy mily *kitűnő hasznát vette* e ponton Kálvin a maga *átható eszének*: s rendületlen következetességű erős dialecticájának. Ezek erejével vezette és intézte ő a vitát *ugy*, miszerint Servet a *nélkül, hogy akarta vagy talán észre is vette volna*, maga volt kénytelen elősmerni (?) és nyilvánítani (!) nézeteinek *iszonyu képtelen (!) következtéseit*, a melyekre a *birdk, sőt maguk a libertinek is megborzádtak.*” *Kálvin élete*: 183.

tikai észrevételekre. Mind e vádak ellen Servet nyíltszívéleg, bátran és nem kis tehetséggel védte magát. (*Porter*: 20. 21. — *Rilliet Tweedie*: Chap. IV. — *Dyer*: Ch. X. — *Henry*: Part III. Ch. 4. — *Bock*: Hist Antitrin. II. 365. — *Trechsel*: I. 224—233.)

Érdemes itt az is némi figyelemre, hogy a vádlottnak élete függött e vitatkozás kimenetelétől, melynek kiválóan tudományos voltát és a példátlanul eszes „európai értékű reformátor“ hatalmasan fennszárnyaló értelmi fölényét nem győzi Révész ur az ő vakulj-magyar olvasóinak eléggé szeme elébe rakni. Ugyde hát Servet is el volt látva a nemes ellenfelektől a vita sikeres folytatásához nélkülözhetetlen minden eszközzel, holmi szükséges könyvekkel, forrásművekkel és jegyzetekkel, sőt tanácsadó, segítő és részvevő társakkal is... „*Könyvet adtak neki bőven!*“ „Ezeket részint a tanács szerzette meg, részint Kálvin adta a maga könyvtárából“, állítja Révész Imre. (*Kálvin élete*. 183. 186.) „Bármely könyvet megküldött, a mit Servetus kívánt“, állítja Henry. Rilliet is dicsőíteni próbálja e kényes ponton Kálvin nemeslelkűségét. (Bock, Wallace tulsiklanak rajta.) A meztelen valóság ellenben abból állt, hogy a tanács, mielőtt Kálvin bele szólhatott volna, megengedte a vádlottnak, hogy saját költségén el láthassa magát oly könyvekkel, mik Genfben és Lyonban kaphatók.¹⁾ Így jutott a fogoly kezéhez Irenaeus (Bázel, 1528), Tertullianus (Bázel, 1528) és Ignatius műve. Egy negyediket később Kálvin útján kapott, a ki magával hozta azt a tanács elé s azt sem bánta, hogy Servet is belétekinthessen. Nem áll tehát az, a mit a nyomok eltörléséhez látó Kálvin állitana a könnyenhivők számára, hogy t. i. ő szívesen kölcsönzött (volna) neki *nehány könyvet* az ő saját könyvtárából. (*Porter*: 22. — *La Roche*: Memoirs of Literature. III. 1712. (Life of Servetus.) — *Impartial History of M. Servetus*. London, 1724. 111. — Vesd össze a pörmellékletek fenmaradt hivatalos jegyzékével *Trechsel*: I. 320. V. ö. 301.)

Hogy mily nemes ellenfelek álltak itt szemközt egymással, jellemzón mutatja a következő jegyzőkönyvileg fentartott eset. Könyörgött fogságában Servet, adjanak neki valami papiroost és hozzá kellő írószereket, hogy kérelmet írhasson ügyében a tanácsnak. A börtönörnek a tanácsurak nagy kelleetlen megrendelték, hogy egyetlen iv papiroost (une feuille de papier) nyújtson be neki és nem többet; a mellett keményen meghagyták, hogy jól vigyáztasson, nehogy a veszedelmes gonosztevő valamely idegen jóakarója tanácsával élhessen.²⁾ A megirt kérelemben Servet utalt arra, hogy mind a próféták és mind az apostolok idejében, sőt az első keresztény egyházaknál is ösme-

¹⁾ Bezzeg Kálvin a maga részére mindent elkövetett, hogy oly könyveket, melyekből Servet ellen vádakot kovácsolhat, megkaphasson. Így Servet első híres műve, a „De Trinitatis erroribus“ egy példányáért mindenfelé írt barátjaihoz. *Trechsel*: I. 225. 228. 229.

²⁾ V. ö. Servetus in vinculis sic habitus est, ut eum convenire nemo nisi magna autoritate praeditus posset, nisi qui Calvinii amicus esset. (*Hist. de morte Serveti*.) Moshaim után *Trechsel*: I. 227. — Omnes ad eum aditus iis, qui eum consolari aut ei consilium dare possent, diligentissime praeclusit. *Contra libell. Calvinii*: 25. *Trechsel*nél u. o.

reflen volt ez az ujdonsült szokás, hogy valakit üldözzenek a közönségestől eltérő tanvéleményért. Ő semmi néven nevezhető sérelmet vagy merényletet sem követett el Genf ellen vagy bár genfi területen; sem a genfi nép közt semminemű zavart nem indított, vagy a legkisebb megbotránkozást sem szerzett: következésképp nem is lehet felelős isten és e világ szerint az őt nem tudni mi okon vád alá fogott városi hatóságnak. És álljon bármiként a dolog, az el nem tagadható, hogy ő idegen létére, ismeretlen a genfi törvényekkel és járattan a genfi törvénykezésben: azért hát kéri a városi tanácsot, engedjék meg neki, hogy védelmére és a szükséges tanácsadóul magának ügyvédet fogadhasson. (*Porter*: 22. 23. — *La Roche*: *Life of Servetus után Impartial. Hist. of M. Servetus* (London, 1724) 111. 112. — *Trechse'*: I. 301. — *Bibliothèque Anglaise*. II. 1. 135.)

A tanács minden emberiességet levetkőző felelete, melyet szemelláthatólag maga Kálvin fogalmazott (eltekinthetve a felsorolt theologiai és történelmi sallangoktól, melyekkel szokott tudós módon fölékesítve) velejében a dolog érdemére nézve úgy szólt, hogy a vádlott sokkalta járatosabb a hazugságokban, mintsem ezekben *ügyvéd segélyére is volna szüksége*. Nem is akadna senki, a ki tudná vagy akarná támogatni őt *szemtelen hazudozásaiban és iszonyu szándékaiban*. Bűne sokkal utálatosabb is a tanács előtt, hogysem ügyvédet bocsássanak az ő rendelkezésére avagy védelmére és ily nyilvánvaló vétkeknél nincsen a világon oly ügyvéd, a ki a legkevésbé is valamit használhatna. Ime a nemes genfi tanács az ő Kálvinja kedvéért még ítéletet is mond, mielőtt magát a vizsgálatot befejezte volna! (*Porter*: 23. — *Trechsel*: I. 236. 237. 307—312. — *Christian Reformer*: III. 13. — *Dyer*: 334.)

Servet kérelme aug. 22-én kelt. Ugyanaz nap a genfi tanács is irt a viennei törvényszékhez, szíves felvilágosítását kérvén Servet ügyéről. A viennei kath. hatóság kartársi szíveséggel küldte el ítélete mását; de a tanuvallatást, mit pedig a genfiak a kellő tapasztalat és okulás szerzése végett leginkább vártak, könyörtelenül viszsztatartotta. A kísérő levélben a kormányzó (Vibailly), kit Servet elszökésének gyanuja terhelt, köszönetet mondott a genfieknek vigyázó éberségükért, hogy az ő foglyukat szerencsésen letartóztatták s kérte, adják ki őt, hogy érdeme szerint bánhassanak el vele. Servet könyvekkel szemében könyörgött a tanácsnak, ne adják őt a kath. inquisitorok kezébe; inkább tartsák tovább is Genfben és lássák el ott perét: ő kész alávetni magát bárminő kemény ítéletüknek. A bírák nagy részének tetszett a megható bizalom, mely a pápisták babonás szertartásaitól és pestises törvényeitől az ő igazlító bölcsességükhöz föllebezett. Visszavitték tehát őt közös akarattal büzhödt börtönébe, de a mely mégis az életnek némi halvány reményével kecsegtetett. A mint Porter keserűen megjegyzi: ez volt az egyetlen kérés, a mit ők valaha Servet iránt teljesítettek. (*Porter*: 23. — *Trechsel*: I. 240. 298. 315—317. — *Mosheim*: 71—73. — *Artigny*: II. 113. — *Wallace*: I. 438.)

(Hatodik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Párisi levél.

Páris, 1893. július.

(A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulat gyűlése Havreben. — Munkácsy képe a festők salonjában. — Egyházi ujdonságok.)

Szerkesztő Ur!

Rendes eljárásom, hogy levelezésemben minden érdekes mozgalmat ismertetek, mely a francia protestánsok körében előfordul, legyen a mozgalom keletkezésében, hanyatló félben vagy átalakulásában. Egyről azonban még nem szóltam: „A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult protestáns társulatról.“ Egyébiránt a társulat nem rég alakított meg véglegesen. Eleinte bizonytalanságban voltak, hogy mely módon működjék a társulat. Több kísérletet kellett tenniök, míg erre nézve megállapodhattak. Aztán számba kellett hogy vegyék a tagok számát, hogy fenn lehet-e a társulatot tartani. Ma már ezek a kérdések mind rendezve vannak és a társulat halad a maga zajnélküli, de biztos útján. Azidén Havreben az ötödik összejövetelt tartotta. De hogy annál jobban megismertessem működésüket és célját, eredetéről kell szólnom s főbb szabályait adnom, melyek megjelelik a követendő és elérendő célt.

1888-ban néhány lelkes és világi ember jött össze Nimesben, hogy protestáns társulatot alakítsanak a társadalmi kérdések tanulmányozására. Ugyanakkor alapszabályokat készítettek, melyek közül a főbbek: „A társulat felhívást intéz, véleménykülönbségre nem tekintve, az összes protestánsokhoz, férfiakhoz és nőkhez, a kik felelősséget és kötelességet éreznek a jelenlegi társadalom szenvedéseivel és veszedelmeivel szemben és a kik készek a társulat szervezésében, valamint az egyének életében a Jézus Krisztus által hirdetett igazságosság és szeretet-elvét alkalmazni.“ — „A társulat segíteni fogja tagjait a nemzetgazdaság tanulmányozásában és a társadalmi reformra célzó különböző kísérleteikben.“ — „Erkölcsei és vallási alapon állván, arra törekszik, hogy keresse és felderítse mindazt, a mi a fenn-